

כא. קדושת נרות חנוכה

הדלקת נרות חנוכה נתקנה כנגד פך השמן הטהור שנמצא עבור הדלקת מנורת המקדש. האם קיים קשר בין תקנת הדלקת החנוכייה והדלקת המנורה? האם יש קדושה בנרות חנוכה בדומה למנורת המקדש? בשאלות אלו נעסוק בפרק זה ונראה כי שתי מסורות שונות בנושא התקיימו במקביל. גישה אחת התקבלה להלכה, ואילו השנייה המשיכה להתקיים ובסופו של תהליך נכנסה לעולם ההלכתי ולתודעת הציבור¹.

היכן יש קדושה?

אמר רב יהודה אמר רב אסי אמר רב: אסור להרצות מעות כנגד נר חנוכה.
(שבת כב, א)

רב פוסק שאין להסתכל בכסף לאור נרות החנוכה. על פסיקה זו תמה שמואל:

כי אמריתה קמיה דשמואל, אמר לי: וכי נר קדושה יש בה?!

מתקיף לה רב יוסף: וכי דם קדושה יש בו? דתניא: "ושפך וכסה" - במה ששפך יכסה, שלא יכסנו ברגל, שלא יהו מצות בזויות עליו. הכא נמי - שלא יהו מצות בזויות עליו.

שמואל הבין שטעמו של רב לאיסור שימוש באור נרות החנוכה נובע מקדושת הנרות ולכן הוא תמה על פסק זה. רב יוסף מסביר שאין קדושה בנרות, אלא יש להם דין של תשמישי מצווה. בגמרא לא מופיע האם רב אכן סבר שיש קדושה בנרות, והאם חזר בו מסברתו לאור דברי שמואל ורב יוסף. ברם, נראה שרב עקבי לשיטתו בנוגע למעמד הנרות:

אמר רבי ירמיה: מאי טעמא דרב - קסבר: כבתה אין זקוק לה, ואסור להשתמש לאורה... אמר רבא: צריך נר אחרת להשתמש לאורה.
(כא, ב)

איתמר, רב אמר: אין מדליקין מנר לנר, ושמואל אמר: מדליקין... יתיב ההוא מרבנן קמיה דרב אדא בר אהבה, ויתיב וקאמר: טעמא דרב - משום ביזוי מצוה. אמר להו: לא תציתו ליה, טעמיה דרב - משום דקא מכחיש מצוה.
(כב, א)

רב סובר שקיימת קדושה בנר חנוכה, ולכן אין להשתמש לאור הנרות ואין להדליק מנר לנר. שמואל דוחה את ההבנה שיש קדושה בנרות חנוכה, וכך נראית מסקנת הסוגיה לאור דברי רב יוסף. את שיטת רב ניתן להבין בשתי דרכים:

1. בנושא זה עסקנו בספרי 'מסיני ועד ימינו' בפרק 3.7 (עמודים 234-237), כדוגמה נוספת של שימור דעות בחלכה - דעה אשר נדחתה להלכה וחוזרת במסלול שונה ומתקבלת בקהילות ישראל.

• איסור שימוש לאור נרות חנוכה והדלקה מנר לנר אינם קשורים לקדושת הנרות אלא נובעים מביזוי תשמיש מצווה כהסברו של רב יוסף.

• רב אכן סובר שיש קדושה בנרות חנוכה (כתמיהת שמואל), ולכן אין להשתמש לאור הנרות ואין לעשות שימוש בנרות. רב יוסף מסביר שגם לשיטת שמואל יש לאסור הסתכלות במטבע הואיל ויש בכך ביזוי מצווה.

ההבנה המקובלת בקרב הראשונים היא שאין להרצות מעות לאור נרות החנוכה משום שיש בכך ביזוי מצווה:

זה שביארנו שאסור להשתמש לאורה פירושו בכל תשמיש ואפילו תשמיש של מצוה ותשמיש של קדושה... ודבר זה יש שפרשוהו משום בזוי מצווה...

(בית הבחירה למאירי כא,א)²

אך בהמשך דבריו מביא המאירי הסבר נוסף לאיסור שימוש בנרות חנוכה:

ויש באים בה מטעם איסור הנאה וקדושה גמורה, הואיל והן זכר לנרות ולשמן היכל הקצהו מדעתו לגמרי...

המאירי מציג גישה הסוברת שיש בנר חנוכה קדושה, בניגוד לדברי שמואל. מסוגיית הגמרא עולה שרב יוסף קיבל את תמיהת שמואל, ונותרנו בספק האם רב סובר שיש קדושה בנרות חנוכה. לפי גישה זו בדברי המאירי, דברי רב שתמהו עליהם בסוגיה, נתקבלו להלכה.

ארץ ישראל ופרובנס

נראה שגישה זו, המובאת במאירי וסוברת שיש קדושה בנר חנוכה, היא גישת חכמי פרובנס. רבינו זרחיה הלוי קישר בחיבורו 'בעל המאור' בין נרות חנוכה ובין הדלקת נרות המקדש:

למ"ד אסור להשתמש לאורה של נר חנוכה כל תשמיש במשמע, אפילו תשמיש דמצוה ותשמיש קדושה, משום דקסבר כיון שהם זכר לנרות ולשמן של היכל אסורות הן בהנאה כל עיקר...

(שבת ט, א)

2. וכך כתבו הר"ף, הרמב"ם, הרמב"ן, הרשב"א וראשונים נוספים בהסבר הסוגיה ופסיקת ההלכה. נזכיר את משמעות המושגים השונים: במסכת מגילה (כו, ב) מוסבר: "תנו רבנן: תשמישי מצוה - נורקין, תשמישי קדושה - נגנוזין. ואלו הן תשמישי מצוה: סוכה, לולב, שופר, ציצית. ואלו הן תשמישי קדושה: ... תפילין ומזוזות, ותיק של ספר תורה, ונרתיק של תפילין ורצועותיהן". המחלוקת בין האמוראים נוגעת לשאלה האם נר חנוכה דינו כתשמישי מצוה (שמואל ורב יוסף) או כתשמישי קדושה (רב). כאשר לגבי תשמישי מצוה נאמר: "ציצית אין בהם משום קדושה דתשמישי מצוה הן ויכול לזורקן וליכנס בהן לבית הכסא..." (טור או"ח סימן כא).

הגמרא אינה מזכירה קשר בין נר חנוכה לבין נרות המקדש,³ אך בעל המאור מסביר את איסור ההנאה לאור קדושת נרות המקדש. סברה זו מופיעה בדברי הראב"ד לגבי נוסח הברכה:

קשה לי על מקרא מגילה... אי נמי מפני שזו הברכה הוקבעה על הנרות שבמקדש שהן של תורה לפיכך עשאוהו כשל תורה (הלכות ברכות יא, טו)

כך גם מצאנו לגבי הדלקת נרות חנוכה בבית כנסת. הברייתא קובעת כי המצווה היא 'נר איש וביתו', ולמרות זאת נהגו להדליק גם בבתי כנסת. בראשונים הובאו מספר טעמים למנהג זה; יש שכתבו שהוא נועד על מנת להוציא את מי שאינו בקיא (אורחות חיים הלכות חנוכה אות יז), וטעם אחר הוא משום פרסומי ניסא בייחוד בתקופות בהן הדליקו על שולחן הבית (שו"ת הריב"ש סימן קיא). טעם שלישי מופיע בספר המנהיג (מחכמי פרובנס), שכותב שנהגו להדליק בבית כנסת הואיל והנס היה במקדש, אז מדליקים במקדש מעט לפרסם הנס. משום כך כתבו להדליק נרות חנוכה בבית הכנסת בצד דרום זכר לנרות המקדש (ספר המנהגות ארחות חיים הלכות בית כנסת ד, ה; בכלבו סימן יז).

נראה כי שיטת חכמי פרובנס נובעת ממסורת ארץ ישראל הסוברת שיש קדושה בנרות חנוכה. כך עולה מנוסח מסכת סופרים (פרק כ): "וכל שמונת ימי חנוכה הנירות האילו קודש, ואין לנו רשות להשתמש בהן אלא לראותן בלבד". דברי מסכת סופרים דומים למילות הפיוט "הנרות הללו" הנאמר בימינו, אך לא נזכרו אצל חכמי ספרד ורוב חכמי אשכנז, והוא תואם את גישת חכמי פרובנס כמקורות הארץ ישראלים.⁴ נראה כי דברי רב שיש קדושה בנר חנוכה משקפים את מסורת ארץ ישראל, כפי שהמשיכה בפיוטי הגאונים ולאחר מכן בקרב חכמי פרובנס. לעומת זאת, גישת חכמי בבל ומרבית חכמי ספרד ואשכנז שאין קדושה בנרות חנוכה, אלא שומרים עליהם כדין ביזוי מצוה.

מותר השמן

דין נוסף שהובא להלכה נוגע למותר השמן (שאריות השמן שנותרו מההדלקה):

ומצאתי למקצת הגאונים ז"ל שאמרו שאם כתבה ונשאר שמן בנר ביום ראשון מוסיף עליו ומדליקו ביום שני וכן שאר הימים ואם נשאר בה ביום אחרון עושה לו מדורה ושורפו במקומו שהרי הוקצה למצותו.

3. כך לדוגמה ההסבר שמדליקים בשמן זית נובע מאיכות הנר (גמרא שבת כג, א), והטעם של דמיון למנורת המקדש הינו מאוחר יותר (ראה לדוגמה בערוך השולחן תרעג, א). ראו גם את פסיקת הרמב"ם בהלכות ביאת מקדש (ט, ז) שהנחה עושה מצווה במקדש ולא הדלקה, בשונה מנר חנוכה.

4. בעניין הקשר למנהג ארץ ישראל הסובר שיש קדושה בנרות חנוכה, ראו בספרו של הרב פרופ' דניאל שפרבר 'מנהגי ישראל', חלק ה, עמודים כד-לז.

ואם קבלה הוא נקבל ונאמר דלא דמי לעצי סוכה ולנוי סוכה שמתרין אחר החג משום דהתם מתחלתו לא נתנם אלא למצות החג ודעתו עליהן לאחר כך, אבל הכא דעתו הי' שיכלה כל שמן שבנר... אבל רבינו הגדול ז"ל כתב... ונראה מזה שאם הותיר בה שמן שמותר אפי' ביום ראשון לכבותה נמי ולהסתפק בשמן המותר שכיון שמותר להשתמש לאורה בעוד שדולקת כמצותה כש"כ שאם כתבה מותר... (רמב"ן שבת כא, ב)

שיטת הרמב"ם והרא"ש היא שניתן להשתמש במותר השמן ככל תשמישי מצוה. הגאונים שמזכיר הרמב"ן הם הפסיקתא והמדרש תנחומא, שהם מקורות ארץ-ישראליים הסוברים שאין להשתמש במותר השמן. טעם איסור מותר השמן מופיע בספר האשכול ובדברי האבודרהם: "אי נמי שוינהו רבנן כתשמישי קדושה מפני שהוא זכר לשמן של הקדש" (סדר הדלקת נר חנוכה). לפי שיטה זו נרות חנוכה הם תשמישי קדושה, זכר לשמן של הקדש.

בפסיקת ההלכה מצאנו קושי בהנחיה למעשה, וכבר הרא"ש סתר את דבריו ופסק גם את דברי הרי"ף שמותר להשתמש במותר השמן וגם את לשון התנחומא שאסור (שבת פרק ב סימנים ג ו-ט). הבית יוסף התקשה בדבר זה והביא מספר הסברים מדוע פסקי הרא"ש אינם סותרים זה את זה⁵. השולחן ערוך פסק את דברי הרי"ף (תרעב, ב) וגם את המדרש תנחומא (תרעז, ד) לאור הסברו בבית יוסף, כך שבפועל גישת חכמי ארץ ישראל הובאה להלכה בדבריו.

בדברי השולחן ערוך עולה קושיה נוספת:

הנותר ביום השמיני מן השמן הצריך לשיעור הדלקה, עושה לו מדורה ושורפו בפני עצמו שהרי הוקצה למצותו; ואם נתערב בשמן אחר ואין ששים לבטלו, יש מי שאומר שאין להוסיף עליו כדי לבטלו. (תרעז, ד)

האחרונים הקשו על סיום דבריו בסעיף זה לאור פסקו שניתן לבטל איסור דרבנן לכתחילה (יו"ד צט, ו) - מדוע השולחן ערוך אוסר לבטל את מותר נר חנוכה שמקורו מדרבנן?

בעקבות סתירה זו כתב הרב עובדיה יוסף שהמחבר חזר בו מפסק זה, וניתן לבטל את איסור נר חנוכה (מובא בילקוט יוסף הלכות חנוכה). הגרש"ז אורבך הציע הסבר שונה:

וליישב קושית האחרונים בסתירת דברי השו"ע נראה לומר דנרות חנוכה עשאוּם חכמים כהקדש, וכמו"ש הרז"ה... דדמי למנורה שבמקדש שאין משתמשין בה כלל אפי' תשמיש של מצוה, ואע"פ שבאמת אינה איסורי הנאה... אבל למה שאסרו נתנו ע"ז שם קודש ועשאוהו כהקדש, ולכן אסור להוסיף ולבטל את מותר השמן משום דהוי בזיון לבטל קודש... ה"ה הכא הביטול הוא בזיון לקדושה, ולכן אע"פ שאינו איסורי הנאה, מ"מ גם לאחר החנוכה אסור לנהוג בו מנהג בזיון דהוי כהקדש...

5. הסבר בשם מהר"י אבוהב והסבר נוסף בשמו - בית יוסף סימן תרעז.

ולפ"ז גם במה שאומרים בזמן ההדלקה הנרות הללו "קודש הם" אשר צריך להבין וכי נר קדושה יש בו, וכשאלת הגמ' בשבת כ"ב, ואשר גירסא הזאת היא ממס' סופרים, ולפ"ד כוונת הדברים שעשאוהו כהקדש דומיא דמנורה שבמקדש, ולכן אין לנו רשות להשתמש בהם. (שו"ת מנחת שלמה תנינא (ב - ג) סימן נח)

הגרש"ז אוירבך מסביר את פסק השולחן ערוך לאור גישת חכמי ארץ ישראל הסוברים שיש קדושה בנרות החנוכה. השולחן ערוך מביא הלכה זאת לאור דברי בעל המאור ומסכת סופרים, המדמים את נר חנוכה לנרות מנורת המקדש. לכן לא שייך לדמות את דין מותר השמן לביטול איסורים, שהרי מדובר על תשמישי קדושה ולא על איסור.

אחרית דבר

שיטת שמואל, שאין בנר חנוכה קדושה אלא מעמדם כתשמישי מצוה, התקבלה כדבר פשוט בכבל. בדרך זו פסקו רוב הראשונים והפוסקים, וכך מובא להלכה. נראה כי לפי שיטת ארץ ישראל יש קדושה בנרות חנוכה כזכר לנרות המקדש, ורב שהגיע לבבל מארץ ישראל סבר כדרך זו. שיטה זו מובאת בדברי הגאונים והמדרשים הארץ ישראליים, ולמרות שהגמרא דחתה אותה, חכמי פרובנס המשיכו לסבור כמותה.

שיטת חכמי ארץ ישראל הוזכרה להלכה לגבי דין הדלקת נרות חנוכה בבית כנסת, ונפסקה שלא מטעמה לגבי דין מותר השמן. בהלכה זו השולחן ערוך מסביר את הפסיקה לאור המסורת המקובלת, אך נראה שבפועל התקבלה המסורת שנדחתה מהלכה בתקופה קדומה יותר. הבנה זו עולה במפורש בהסבר הגרש"ז אוירבך לפסק השולחן ערוך בעניין מותר השמן. למרות שסברת רב נדחית בגמרא, היא מלווה את הפסיקה ההלכתית במשך הדורות ונכנסת לספרות ההלכתית. תופעה זו יוצרת חוסר עקביות בהלכה ושילוב של שתי שיטות שונות, שלכאורה סותרות, אך בפועל נארגות יחדיו הלכה למעשה.

